

LUTHER
VÁLOGATOTT MŰVEI 4.

Felelősség a társadalomért

Martinus Luther

LUTHER VÁLOGATOTT MŰVEI 4.

A Magyarországi Evangélikus Egyház
Reformációi Emlékbizottsága megbízásából
a sorozatot szerkeszti

Csepregi Zoltán
Fabiny Tibor
Ittész Gábor
Reuss András

LUTHER VÁLOGATOTT MŰVEI 4.

Felelősség a társadalomért

Budapest, 2019

A kiadvány a Magyarországi Evangélikus Egyház és
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

Szerkesztette, a szövegeket válogatta és gondozta
Csepregi Zoltán

Fordították

Büki Zsófia, Csepregi Zoltán, Gromon András, Hamvas József, Márton Jenő, Masznyik
Endre, Mayer Endre, Orsós Julianna, Zsugyel János

A fordításokat az eredetiekkel egybevetette
Büki Zsófia, Csepregi Zoltán

Lektorálta

Bánki Judit

Minden jog fenntartva. Bármely másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli engedélyéhez van kötve.

© Luther Kiadó, 2019

© Büki Zsófia, 2019 © Csepregi Zoltán, 2019 © Gromon András, 2019 © Hamvas József
jogutódjai, 2019 © Márton Jenő jogutódjai, 2019 © Masznyik Endre jogutódjai, 2019

© Mayer Endre jogutódjai, 2011 © Orsós Julianna, 2019 © Zsugyel János, 2019

Tartalom

Ajánlás	9
Szerkesztői előszó	11
Sermo az uzsoráról (1519)	19
Bevezetés	21
Sermo az uzsoráról	24
Óvakodás a lázadástól (1522)	31
Bevezetés	33
Intés minden keresztényhez, hogy óvakodjunk a lázadástól és a forradalomtól (1522)	36
A házaseletről (1522)	49
Bevezetés	51
A házaseletről (1522)	55
A világi felsőbbtség (1523)	81
Bevezetés	83
A világi felsőségről, hogy meddig tartozik neki az ember engedelmességgel (1523)	87
Jézus zsidó származása (1523)	125
Bevezetés	127
Jézus Krisztus zsidó származásáról (1523)	134
Keresztény iskolák felállítása (1524)	155
Bevezetés	157
Németország összes városainak polgármestereihez és tanácsosaihoz keresztény iskolák felállításáról és fenntartásáról (1524)	162
A kalmárkodás és az uzsora (1524)	185
Bevezetés	187
A kalmárkodásról és az uzsoráról (1524)	190
A mennyei próféták ellen (1525)	211
Bevezetés	213
Írás a mennyei próféták ellen a képekről és a szentségről	218
Intés békére (1525)	277
Bevezetés	279
Intés békére feleletül a sváb parasztság Tizenkét pontjára (1525)	283

Tartalom

Sváb egyezség (1525)	307
Bevezetés	309
Egyezség a dicső Sváb Szövetség és a Bodeni-tó melléki és allgäui parasztsereg között (1525)	311
A gyilkos és rabló parasztsereg ellen (1525)	313
Bevezetés	315
A gyilkos és rabló parasztsereg ellen (1525)	318
Nyílt levél a parasztsereg ellen (1525)	325
Bevezetés	327
Nyílt levél a parasztsereg elleni kemény írásról (1525)	330
A katonai hivatás (1526)	351
Bevezetés	353
Lehet-e üdvösséges a katonai hivatás? (1526)	356
Az újrakeresztelők (1528)	395
Bevezetés	397
Az újrakeresztelők két plébánosnak	400
A török elleni háború (1529)	433
Bevezetés	435
A törökök elleni háborúról (1529)	437
Tábori prédikáció a török ellen (1529)	479
Bevezetés	481
Tábori prédikáció a török ellen (1529)	483
A törökök vallása (1530)	515
Bevezetés	517
Levél a török vallásról (1530)	520
Ezékiel Gógról és Magógról (1530)	527
Bevezetés	529
Luther Márton előszava Ezékiel Gógról szóló 38. és 39. fejezetéhez (1530)	531
A gyermekek iskoláztatása (1530)	535
Bevezetés	537
Prédikáció arról, hogy a gyermekeket iskoláztatni kell (1530)	542

Intés a kedves németekhez (1531)	579
Bevezetés	581
Martinus Luther doktor intése kedves németjeihez (1531)	584
Az uzsora ellen (1540)	623
Bevezetés	625
A papokhoz, hogy az uzsora ellen prédikáljanak (1540)	627
Intés a törökök ellen (1541)	667
Bevezetés	669
Intés imára a törökök ellen (1541)	672
Luther intése a wittenbergiekhez (1542)	691
Bevezetés	693
Martinus Luther doktor intése Pomeranus doktor távollétében (1542)	695
Luther intése a fejedelmekhez (1542)	697
Bevezetés	699
Martinus Luther doktor békítő intése János Frigyes választófejedelemhez és Móríc szász herceghez és tartományaik nemességéhez a Wurzen városa körül támadt viszály miatt (1542)	701
Függelék	707
Rövidítések	709
Szakirodalom	716
Index biblicus	737
Annotált személynévmutató	746
Helynévmutató	763
Tárgymutató	767

Szerkesztői előszó

A válogatás szempontjai

A *Felelősség a társadalomért* című kötetbe azok a Luther-művek kerültek, amelyek inkább csak az utóbbi ötven évben kerültek az olvasói érdeklődés homlokterébe. Az itt közölt huszonnégy mű fő témái a világi hatalom és az engedelmesség vagy ellenállás kérdése, a lázadás és a háború, a török fenyegetés, a közerkölcs, a közoktatás, az uzsora, továbbá olyan vallási kisebbségek, mint az újrakeresztelők, a spiritualisták és a zsidók. Visszatérően idézett közmondások és szállóigék: „Aki visszaüt, nincs igaza annak.” Hasonlóan: „Senki sem lehet a maga bírója.”

A 4. kötet anyagának kisebb része volt eddig hozzáférhető magyar fordításban. Igyekeztünk kötetünk tartalmának teljes magyar nyelvű hatástörténetét feltérképezni, minden korábbi magyarítást kézbe venni, illetve az e műveket feldolgozó hazai szakirodalmat hiánytalanul feltárni.

Magyarországi recepció

A Magyarországon 1980 körül elindult olvasástörténeti kutatás fontos tapasztalata, hogy egy könyv jelenléte, birtoklása még nem jelenti annak olvasását is, továbbá a különféle forrásokból és helyekről szerzett olvasástörténeti információk jó esetben kiegészíthetik egymást – rossz esetben viszont nem. A levéltári adatok töredékes, véletlenszerű fennmaradása és a könyvek hihetetlenül mobilis vándorlása miatt sem az adatokból, sem az adatok hiányából nem lehet kötelező érvényű megállapításokat tenni, általános tanulságokat levonni. Az alábbiakban ezért igyekszünk tipizálva elkülöníteni egymástól a befogadástörténet szintjeit, nehogy többet mondjunk vagy határozottabban állítsunk valamit, mint amire maguk a források feljogosítanak.

Közekori tartalmi recepcióról két mű esetében tudunk beszámolni, az ezekre vonatkozó forrásokat *A világi felsőbbtség* (1523) és *Az újrakeresztelők* (1528) bevezetőjében ismertetjük részletesen. A magyarországi olvasás itt valóban nem váratott sokáig

magára, az első esetben 1525-ben, a másodikban pedig pár hónappal a megjelenés után, még 1528-ban!

A könyvjegyzékek tanúsága

Hogyha az után nyomozunk, mikor és hol jelenik meg kötetünk tartalma 16. századi hazai könyvtárakban, könyvgyűjteményekben és könyv hagyatékokban, akkor a wittenbergi összkiadás jelenti a legkorábbi találatokat. Fontos felhívni rá a figyelmet, hogy Magyarországon a latin Luther-művek mindig elterjedtebbek voltak a németeknél, így az összkiadás latin nyelvű sorozata is. Ami az LVM 4. tartalma esetén az átlagosnál korlátozottabb, szűkebb körű befogadást jelent.

A kötetünket kitevő művek ugyanis a *Deutsche Schriften* sorozatba kerültek bele, még az eredetileg latinul íródott *A törökök vallása* (1530) is Justus Jonas fordításában volt itt olvasható. Az 1548-ban megjelent második kötet tartalmazta az *Óvakodás a lázadástól* (1522), *A mennyei próféták ellen* (1525), *Az újrakeresztelők* (1528) című műveket és az összes parasztháborús és török tárgyú iratot, összesen tízet. Az 1552-ben kiadott ötödik kötet hozta a *Jézus Krisztus zsidó származása* (1523) szövegét. Az 1553-ban megjelent hatodik kötet tartalma ismét gazdag a mi szempontunkból: a gazdasági és oktatási témák, továbbá *A házasséletről* (1522), *A világi felsőbbtség* (1523) és *A katonai hivatás* (1526), összesen nyolc mű. Az 1554-ben kiadott hetedikbe került az *Intés a kedves németekhez* (1531). Az 1557-ben megjelent kilencedik kötetben olvasható Justus Jonas említett fordítása és a *Sváb egyezség* (1525). Végül az 1559-es 12. kötet tartalmazza Luther *Intését a fejedelmekhez* (1542). E német köteteket három állományban tudjuk kimutatni, a brassói iskola könyvtárában,¹ a brassói Joachim Benkner hagyatékában² és a Dernschwam-könyvtárban.³

A könyvtárkatalógusok között minden bizonnyal a brassói iskolai könyvtár 1575-ös jegyzéke szolgáltatja a legfontosabb adatot, hiszen itt volt nagy esélye egy műnek olvasóra találni és hatást gyakorolni. Ugyanezekre a kiadványokra akadunk a besztecebányai Dernschwam-könyvtár 1575-ös jegyzékében, valószínűleg az 1550-es évekből származó beszerzések, bár nem valószínű, hogy tulajdonosuk, a bibliofil humanista Hans Dernschwam túl gyakran forgatta volna őket.⁴ Joachim Benkner brassói polgár könyvjegyzéke 1588-ból maradt fenn.⁵

¹ MONOK-ÖTVÖS-VERÓK 2004, 538.

² IVÁNYI 1983, 104; MONOK-ÖTVÖS-VERÓK 2004, 560.

³ BERLÁSZ-KEVEHÁZI-MONOK 1984, 241; MONOK 1916, 122.

⁴ Ennek az adatnak a jelentőségét növeli, hogy egyesek szerint a Dernschwam-gyűjtemény kölcsönkönyvtárként is működött, csökkentti viszont az a körülmény, hogy az állomány hamarosan elhagyta az országot, és Bécsbe került.

⁵ IVÁNYI 1983, 104; MONOK-ÖTVÖS-VERÓK 2004, 560.

A Luther-összkiadást Monok István ezenkívül több magyar főúri és nemesi könyvtárban is kimutatja, így a Batthyányaknál,⁶ a Thurzóknál⁷ és Máriássyaknál is, mindenestre annak érzékeltetésével, hogy nem tudni, milyen későn érkeztek ezek a példányok az országba, s azt sem, hogy ezekben a reprezentatív bibliotékákban mennyire forgatták őket.⁸

Régóta az országban őrzött példányok

Azok a levelek, amelyeket Luther egykor Magyarországra küldött, kivétel nélkül megsemmisültek vagy lappanganak, és a ma hazánkban őrzött Luther-kéziratok mind a modern korban, ajándékozás vagy műgyűjtői szenvedély révén kerültek az országba.⁹ Valami hasonló jelenségről lehet a nyomtatványok esetében is beszámolni. A fent ismertetett könyvjegyzékekben említett példányok vagy bizonyíthatóan külföldre kerültek (Bécsbe, Grazba), vagy nyomuk veszett, vagy csak nehezen lehetne őket azonosítani a ma ismert gyűjtemények példányaival. A másik oldalon viszont a 16. századi Luther-kiadványok óriási tömege, melytől minden nagyobb könyvtár antikvaállománya hemzseg, nyomon követhetően a 19–20. században érkezett az országba. Az alábbiakban a néhány ritka kivételt veszem sorra.

A kolozsvári akadémiai könyvtár unitárius könyvei között (azaz az egykori „Brassai” könyvtárában) U 58298 jelzet alatt található a *Deutsche Schriften* 7. kötete, amely jelen válogatásunkból egyetlen művet tartalmaz (lásd fent). A könyvet a kolozsvári plébániai könyvtárból örökölték meg az unitáriusok azon folyamat során, hogy maga a plébánia lett Heltai Gáspár alatt evangélikusból előbb reformátussá, majd unitáriussá. A bejegyzések vizsgálata alapján meggyőző feltételezésnek tűnik, hogy Heltai idején, éppen az ő könyvei közül került ez a gyűjtemény a plébániára. Ősz Sándor Előd szerint a kolozsvári Basilius István wittenbergi diákoskodása idején köttette be 1555-ben, s hazatérte után tőle került Heltaihoz, majd a kolozsvári szász gyülekezet könyvtárába.¹⁰

Ugyanennek a 7. kötetnek egy másik példánya jelenleg az eperjesi kollégium egykori könyvtárában található. Az a különlegessége, hogy nyomtatott ex libris található benne ezzel a felirattal: *Liber Bibliothecae Bartphanae*. A bártfai nyilvános városi

⁶ Amennyiben Németújvár esetében a helyi protestáns iskola példányáról van szó, akkor használata is inkább feltételezhető, MONOK 1916, 125–126; MONOK 2018.

⁷ A Thurzó-könyvtár e darabjai – köztük a wittenbergi német sorozat 7. kötete – kötésük alapján 1611-ben már Thurzó György birtokában voltak. Ma Kassán találhatóak: KOMOROVÁ 2017, 12–13; SAKTOROVÁ 2017, 27.

⁸ MONOK 1916, 119–121. Vö. még hasonlóan az Esterházy-könyvtárhoz: ZVARA 2018.

⁹ LVM 7: 35.

¹⁰ BÍRÓ 2000, 136; ŐSZ 2018, 84, 87.

könyvtár létezéséről más forrásból is tudni, de a városcímeres-verses ex libris, melynek harmincvalahány példánya maradt fent kötetekbe beragasztva, a 16. századi Magyarországon egyedülálló. Külső kiállítása alapján a nyomtatvány David Gutgesell bártfai nyomdájában készült 1595–1596 körül.¹¹ A beragasztott cédula bizonyítja, hogy a kérdéses Luther-kötet már a 16. században nyilvánosan hozzáférhető volt a bártfai városi könyvtárban.

A *Deutsche Schriften* 5. kötete, mely jelen válogatásunkból csak egyetlen művet tartalmaz (lásd fent), a lőcsei születésű Joachim Leibitzer szépeességi lelkész tulajdonosi bejegyzését tartalmazza 1615-ből, ma Turócszentmártonban őrzik.¹²

Egyelőre rejtélyesek azok a C. W. supralibrossal ellátott¹³ és 1552-ben (*Deutsche Schriften* 5. kötet), valamint 1558-ban (7. és 9. kötet) bekötött példányok, melyeket Klára Komorová a két nemzedékkal később élt Veresvári Gáspárral hoz kapcsolatba.¹⁴ A 17. századi lipcsei diák biztosan nem vásárolt könyvet az 1550-es években, hasonló nevű nagyapjáról pedig, aki megfordult volna Wittenbergben, nem tudunk. Ha nem akarunk kreatívan találgatni, akkor csak annyit állíthatunk: nem tudható, pontosan mikor került Magyarországra ez a három Luther-kötet.

Karner Károly 1968-ban számolt be a soproni evangélikus gyülekezeti könyvtár négy kolligátumáról, melyek olyan, az 1520-as évek elejéről Bécsből származó Luther-kiadásokat is tartalmaznak, amelyeket addig mind a bibliográfusok, mind a Luther-kutatók figyelmen kívül hagytak. E kötetekben többek között felbukkan a *Welche Personen verboten sind zu ehelichen* (1522) augsburgi utánnomása is, mely egy időben keletkezett *A házaseletről* című traktátussal, és rendszerint együttesen is jelentek meg.¹⁵ Ugyan a tulajdonosokról semmit sem tudni, de e kolligátumokat Karner szerint már igen korán, 1530 körül egybekötötték, és mivel tartalmuk meghatározó része Bécsből való, nagy eséllyel lehet felvetni nyugat-magyarországi használatukat.¹⁶ Ez utóbbi azt is jelentheti, hogy – amennyiben nem a reformáció korában került Sopronba – alsó-ausztriai evangélikus tulajdonosaik hozták magukkal, amikor a 17. században a szabad vallásgyakorlat kedvéért idejöttek.

A tizenöt éves háború idején újra reneszánszukat élték Luther törökellenes szövegei.

¹¹ RMNy 772. sz.; KOMOROVÁ 2017, 24.

¹² KOMOROVÁ 2017, 19.

¹³ A wittenbergi supralibrosok vizsgálatához igen tanulságos: Ősz 2017.

¹⁴ KOMOROVÁ 2017, 13–14. A könyvek későbbi őrzési helye a cikk szövegösszefüggéséből következően a pozsonyi és körmöcbányai ferences könyvtár, jelenleg pedig a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár.

¹⁵ WA 10 II: (263)265–266. Lásd alább: *A házaseletről* (1522) bevezetését.

¹⁶ KARNER 1968.

Előbb Lipcsében jelent meg egy bőséges válogatás,¹⁷ mely Magyarországra is utat talált: a körmöcbányai Samuel Roth von Rothenfels 1650-ben örökölte apja hagyatékából.¹⁸

A humanista Nicolaus Reusner is 1595-től kezdve fordult a török tematika felé: számos egymást követő gyűjteményt adott ki latinul és németül, összesen több mint húsz kötetben.¹⁹ Ezekben természetesen Luther *Intése a törökök ellen* (1541) is helyet kapott. A szerkesztői munkában történész öccse, Jeremias Reusner volt segítségére,²⁰ aki egyes latin részeket németre is fordított. A kiadványok tartalmi vonatkozásán túl (számos magyarországi levelet, jelentést, beszámolót közölnek), különleges hazai vonatkozása a vállalkozásnak, hogy Jeremias 1597–1598-ban három kötetet is mint a Salm grófok semptei tanácsosa és intézője jegyez.²¹

A kötet szerkezete és apparátusa

A Luther-fordításokat időrendben, szigorúan a művek nyomdai megjelenésének időpontja alapján tartalmazza kötetünk. Ezáltal egymás mellé kerültek azok a művek, melyeken a reformátor közel egy időben dolgozott, vagy amelyeket bizonyíthatóan párhuzamosan írt (például a coburgi hónapok termése).

A Luther-szövegeket az azokban való eligazodást segítő vagy éppen további tájékozódásra ösztönző apparátus zárja, a rövidítés- és irodalomjegyzék, továbbá a mutatók. A rövidítésjegyzék elsősorban a szövegkiadásokat és a kézikönyveket, míg az irodalomjegyzék a szakirodalmat tárja föl.

Kötetünket *Index biblicus*, annotált személynévmutató, továbbá helynév- és hierarchikusan felépített tárgymutató zárja. A bibliai könyvek rövidítését, valamint a bibliai tulajdonneveket az ún. RÚF, azaz a Magyar Bibliatársulat 2014-es revideált új bibliafor-

¹⁷ ANTITVRCICA || LVTHERI: || Das ist/|| Vom Kriege/ vnd || Gebet wider den T[ue]rcken/ vnd || von desselben Alcoran; etliche Schrifftten/|| ... Doctoris Martini Lutheri: Darun=||ter auch eine ... Doct.|| Iusti Ionae:||(Das siebend Ca=||pitel Danielis/ Von des || T[ue]rcken Gotteslesterung/ vnd || schrecklicher M[oe]rderey/ mit || vntrricht ... || Anno M.D.XXX. ||) Sampt angehengten etlichen || ... Lutheri Propheceyungen/|| von dem k[ue]nfftigen grossen Vng[ue]ck || vber Deuschland: || Auch sch[oe]nen ... Gebet=||lein ... || in Druck zusam=||men geordnet/ Durch || IOANNEM ROSINVM,|| Thumbpredigern zur Naumburgk. Leipzig, 1595. 8° 829[= 831] p. VD 16. L 3593.

¹⁸ KOMOROVÁ 2017, 18. Későbbi őrzési helye a körmöcbányai ferences könyvtár, jelenleg pedig a turóc-szentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtár.

¹⁹ RMK III. 5569, 7475, 7477, 7478, 7482, 7498. sz.

²⁰ Nem tévesztendő össze a Reusner fivérek hasonló nevű unokaöccsével, Jeremias Reusner wittenbergi jogászprofesszorral, ahogy ezt a hazai kézikönyvek teszik.

²¹ *Salmischen vnd Liechtensteinischen Raht vnd Pflegern zu Schintaw in Hungern*: RMK III. 5582. és 5596. sz.; VD 16. R 1487, ZV 13143, ZV 13146.

dítása (és ennek 1998-ban megjelent deuterokanonikus függeléke) szerint használjuk. Az annotált személynévmutató (zömmel ókori, középkori szerzők és Luther kortársai esetében) tömör életrajzi adatokat is tartalmaz.

Az egyes művek előtt álló szerkesztői bevezetés röviden ismerteti az adott mű keletkezésének, kiadásának, esetleg fogadtatásának a történetét. Összetett szöveg hagyomány esetén meghatározza és jellemzi a fordítás alapjául szolgáló változatot. Kitér a mű magyarországi befogadásának adataira. Végül bibliográfiai függelékként felsorolja a mű legfontosabb tudományos kiadásait, a rá vonatkozó válogatott idegen nyelvű szakirodalmat, összes magyar nyelvű fordítását és lehetőleg teljes magyar nyelvű szakirodalmát. A bevezetőkből felhasznált idézeteket – ha fordítójukra külön nem történik utalás – a bevezetőket megfogalmazó szerkesztő fordította.

A fordítások címe után lábjegyzet adja meg a WA kötet- és oldalszámát, továbbá a WA-ban egységesített eredeti német vagy latin címet. Luther műveinek helyeit mindenütt a WA kötet- és oldalszáma segítségével adjuk meg. Ezt az eljárást támogató az itt kiadott magyar fordításokat is elláttuk a WA folyamatos oldalszámaival. A bevezetőkből és a tárgyi magyarázatokban az LVM-be felvenni szánt Luther-művekre a *Rövid cím* és a tervezett kötetszám (például LVM 1. köt.) segítségével előremutatóan is hivatkozunk, a megjelent művek esetében természetesen már az aktuális oldalszám szerint.

Mivel a Biblia ma használatos versbeosztása Luther kora után rögzült, és Luther eredeti szövegében többnyire csak fejezetekre való hivatkozásokat találni, ezért a bibliai versekre való utalások kivétel nélkül mind a kiadótól származnak. A modern versszámzással kiegészített bibliai helyeket a szövegbe ékelődő kerek zárójelek ( ) tartalmazzák. Ha a bibliai hely megadása nem része Luther eredeti szövegének, a hivatkozást akkor is ennek a körülménynek külön említése nélkül szúrjuk be. Luther biblikus nyelvében lehetetlen elkülöníteni a tudatos allúziókat a Biblia stílusának spontán követésétől. Minden felismert és fontosnak vélt utalást igyekeztünk jelezni, de biztosan bőséggel maradtak még a szövegben hasonló helyek jelzetlenül.

Minden más idézet azonosítása a lábjegyzetekben történik, lehetőség szerint a rendelkezésre álló magyar műfordítások felhasználásával. A lábjegyzetek tartalmazzák a szöveg megértéséhez feltétlenül szükséges, takarékos tárgyi magyarázatokat is (említett személyek, helyek, művek azonosítása, a Luther-korpuszon belüli kereszt-hivatkozások). Egy művön belül ismétlődő esetekben a magyarázat csak az első előfordulásnál áll, de ugyanez egy másik műnél újra megjelenhet. A keresztutalások esetében különös gondot fordítottunk arra, hogy megteremtsük az LVM többi kötetével (mind a megjelentekkel, mind az előkészületben levőkkel) a kapcsolatot és rávilágítsunk az életmű időrendi és tartalmi összefüggéseire.

A lábjegyzetekben és az életrajzi adatokban előszeretettel hivatkozunk azokra a rangos külföldi kézikönyvekre és adattárakra, amelyek a világhálón is könnyen elérhetőek, így a hazai szűkös könyvtári viszonyok között is kényelmesen használhatóak. 16. századi művek esetén azok modern kiadása helyett ezért többnyire a VD 16. (a német nyelvterület 16. századi nyomtatványai) számait adtuk meg, hiszen ez a teljes korpusz jelenleg is elérhető ingyenes digitális példányokban. Az életrajzi lexikonok terén hasonló a helyzet az ADB-NDB sorozatok, valamint a MaMŰL adatbázisba rendezett cikkeivel.

Elkerülhetetlen kiadói kiegészítések, a fordítóktól származó feliratok és értelmező magyarázatok, valamint az eredeti szövegnek a megértéshez szükséges kifejezései szögletes [ ] zárójelben állnak.

Csepregi Zoltán